

Збірник
навчально-методичних
матеріалів і наукових статей
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 5

2000 р.

Традиційна господарська діяльність євреїв Волинської губернії: торгівля і ремесла

Етнічна структура населення Волинської губернії впродовж всього періоду її існування у складі Російської імперії характеризувалася наявністю іноетнічних компонентів, хоча переважало автохтонне населення. Серед етнічних меншин, які в різний час мешкали у краї, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості, традиціями господарського, соціального і культурного життя, а також чисельністю вирізнялися євреї. В 1850 р. на території краю їх проживало 172 207 осіб обох статей [21]. У статистичних аналізах Волинь за чисельністю єврейського населення випереджала інші губернії смуги єврейської осілості, поступаючись лише Віленській та Ковенській губерніям [2].

Через обмеження царським урядом території розселення євреїв у Російській імперії взагалі і смузі осілості зокрема переважна їх більшість скупчувалася у міських населених пунктах. Так у містах Волині частка єврейського населення становила: у Житомирі – 46,6%, Новограді-Волинському - 55,5 %, Володимирі-Волинському - 59,5 %, Луцьку - 59,7 % загальної кількості мешканців. У містечках кількість мешканців єврейської національності була ще більшою: у Любомлі - 73,8 %, Рожищах - 82,7 % [4]. Чисельністю єврейського населення вирізнялася поліська частина Волинської губернії – повіти Новоград-Волинський, Рівненський, Старокостянтинівський, Луцький.

Зосередження євреїв у західних регіонах імперії, зокрема на Волині, запобігання розселенню їх у великоросійських губерніях обмежувало сферу їх економічної діяльності. Обмежувальне спрямування щодо господарювання євреїв мала й законодавча діяльність російського самодержавства. За підрахунками дослідника О.Беренштейна, лише з другої половини 20-х років до середини XIX ст. російським царизмом було прийнято до 100 законодавчих і нормативних актів з питань оподаткування єврейського населення, понад 50 – з питань виробничої діяльності [1, 64-65]. Жорстка адміністративна регламентація суспільних процесів, у тому числі й економічних, перешкождала зміні форм єврейської господарської діяльності, в ряді випадків звужувала їх економічні можливості.

Традиційними напрямками економічної діяльності євреїв смуги осілості у XIX - поч. XX ст. залишалися торгівля, лихварство, ремесла і промисли, оренда земельних наділів та промислових закладів. Так, торгівлею на початку XIX ст. на Волині, як і в інших губерніях Південно-Західного краю, займався понад 80 % євреїв [17, 23], і надалі ця цифра мало змінювалася.

Торговельне значення міст і містечок, поживалення торгівлі зумовлювалося присутністю в них євреїв. «Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснюються тут не інакше, як при активній участі єврея, який завжди є обов'язковим посередником чи прямо покупцем і продавцем. Тому купецький стан складається майже з одних євреїв,» - зазначав дослідник Волині А.Забелін [12, 308]. Перепис 1897 року засвідчив, що в губернії налічувалося 3 883 купці, з них євреїв - 3 320 [16, 248-250]. Крім євреїв - купців першої, другої та третьої гільдій – торгівлею також займалася велика кількість єврейських родин краю - в цілому 155 010 осіб (майже 40 % від їх загальної кількості) [16, 168].

Вздовж усього кордону Полісся із єврейських містечок сформувалася ціла мережа посередницьких пунктів, що пояснювалося спрямованістю економічного розвитку різних районів губернії. Мешканці Полісся були постійними споживачами хліба південної частини Волині, пропонуючи натомість продукти лісу і вироби лісової промисловості. Із таких містечок, що стали посередницькими пунктами, у південній смузі найважливішими були Чуднів, Остропіль, Любар, Мирополь, Славута, Дубно, Млинів, Олика; у поліській - Овруч, Бережниця, Домбровиця, Рафалівка, Ратно. У таких пунктах євреї скуповували у селян хліб, смолу, дьоготь, поташ тощо, тут здійснювалося дієве посередництво між північчю та півднем.

Значна маса товарів з волинських ярмарків, базарів йшла і за кордон. Зовнішня торгівля, як підкреслювалося в «Огляді Волинської губернії за 1906 рік», також концентрувалася в основному в руках євреїв [14, 19]. Вона велася через Радзівилівську, Волочиську, Дружкопільську митниці та через їхні застави й перехідні пункти. Головними товарами, які вивозилися в Австро-Угорщину, Німеччину, були продукти рільництва, тваринництва, птахівництва, деревина.

Великі обороти мала хлібна торгівля. Уявлення про її розміри дають відомості про кількість зерна, відправленого із залізничних станцій краю. Так з 1873 по 1884 рр. щороку на них відвантажувалося 3807 тис. пудів усіх видів хлібної продукції [12, 315]. Відомий дослідник професор Ю.Янсон, вивчаючи розвиток хлібної торгівлі на Волині, дійшов висновку, що «хлібна торгівля повністю знаходиться в руках євреїв» і є «головною статтею єврейської торгівлі». При цьому він зазначав, що в губернії в ній проявляли значну активність не лише місцеві, а й євреї з Поділля, Галичини і навіть Польщі [22, 195].

У південні регіони України та за кордон у міста Данціг, Мемель, Кенігсберг до місць торгівлі сплавлялася п'яна Горинь, Случ, Стир оброблена деревина, щорічна виручка від чого становила понад 500 тис. руб. [12, 317]. Всю торгівлю лісом у губернії зосереджувалася переважно в руках євреїв [19, 206]. Євреї надавали російському виробництву значні послуги з поширення збуту і здійснення посередництва між Росією і Західною Європою.

Більшість євреїв були бідними, а їхні торгівельні операції незначними. Не маючи власних капіталів, незаможні євреї брали гроші під проценти (20-36 % річних) у своїх одновірців і намагалися за допомогою їхнього швидкого обороту, використання власної праці, праці своєї родини заробити необхідні кошти для прожиття. Ці торговці купували сільськогосподарську продукцію в поміщиків, з якими багаті комерсанти не хотіли мати справи через ненадійність, посесорів, які знали, як збути невелику партію товару, у знайомих селян, у дрібніших скупників-шинкарів, а потім перепродавали її за вищими цінами. У цих операціях євреї виявляли винахідливість і наполегливість.

Порівнюючи ведення торгівельної справи росіянином і євреєм, дослідник Демидов Сан-Донато зазначає: «Єврей-торговець вважає себе щасливим, коли йому вдається продати свій товар з барисшем в 2-3 коп. на рубель, часто трапляється, що він продає його без усякого зиску, лише для того, щоб швидше виручити затрачений капітал знову пустити його в оборот. Російський же купець більш інертний у своїх торгових операціях, барисш у 2-3 коп. на рубель він вважає не вартим уваги і вичікує моменту, коли можна буде відразу ж узяти 20-30 % зиску... Поки рубель обертався у російського купця двічі, у єврея - п'ять разів» [3, 81-82]. Такий підхід дозволяв не лише повернути позичені гроші, а й одержати прибуток, хоча він і не був значним.

Таблиця

Оборот коштів у губернії в 1887 р. (у тисячах рублів) [18, 114]

Повіти	у євреїв	в інших	всього	% у євреїв	середній обіг		
					у євреїв	в інших	всього
Житомирський повіт	2791	736	3527	79	16,4	10,5	14,2
Інші повіти	7488	2799	10287	72	11,5	1,5	12,4
Вся губернія	10279	3535	13814	75	12,2	13,8	12,6

Таблиця 2

Прибутки в торгівлі в 1887 р.

Повіти	загальна сума прибутку (в тис. руб.)			% прибутку		
	у євр.	в інших	всього	у євр.	в інших	всього
Житомирський повіт	176	46	222	6,3	6,2	6,3
Інші повіти	594	224	818	7,9	8,0	8,0
Вся губернія	770	270	1040	7,5	7,7	7,6

Активну участь брали євреї у торгівлі спиртними напоями. Їм належав 91 % оптових гуртовень (53 із 59), майже всі шинки (рос. «питейное заведение»), яких нараховувалося в 1882 році 2714. Один шинок припадав на 760 мешканців [12, 318]. Корчмарі, шинкарі відігравали помітну роль у житті сіл і містечок. За гроші або за горілку вони скуповували продукти сільського господарства у селян, збирали потрібну маклеру або комівояжеру інформацію про стан поміщицького господарства, були посередниками у торгових операціях.

Займаючись реалізацією спиртних напоїв у корчмах та шинках, євреї отримували до 50 рублів річного прибутку [6]. Названу цифру можна вважати заниженою, оскільки при її обчисленні не було враховано сплати євреям селянських боргів натурою або певними відробітками. Все ж загальні доходи шинкарів були невеликими, а їх життя — нелегким.

Значну активність виявляли євреї і в торгівлі тютюновими виробами, і більшість закладів, що її проводили, були в руках торговців-євреїв. Так, у другій половині XIX століття на Волині оптову торгівлю тютюном здійснювало два склади й обидва вони належали євреям, із 2256 тютюнових крамниць 2106 (94%) також утримувалися ними [18, 145]. Частина тютюну і цигарок потрапляла у торгівельні заклади контрабандним шляхом. У Державному архіві Житомирської області зберігаються десятки справ про незаконний продаж євреями нерозмитненого тютюну [7].

Різноманітні заклади губернії, в яких здійснювалася роздрібна торгівля, у переважній своїй більшості також були власністю євреїв. Їм належали лабази, лавки, ларки, рундуки, палатки, крамниці. За підрахунками, що основані на донесеннях поліції [19, 203-204], у повітах Волинської губернії діяла приватних єврейських торгових закладів:

Житомирський	920	Заславський	474
Володимир-Волинський	642	Кременецький	369
Новоград-Волинський	767	Рівненський	295
Ковельський	322	Дубенський	291
Овруцький	320	Старо-Костянтинівський	184

Найбільше крамниць було в губернському центрі Житомирі - 1239, з них християнам належало 97, а євреям - 1142 (92,6 %) [12, 352]. За рік у міській крамниці оберталося в середньому до семи тисяч рублів, у сільській - до 1500 рублів. Більшість єврейських крамниць були невеликими, з обмеженою кількістю товарів. Як правило, нижчий прошарок євреїв займався скупкою і перепродажем товарів.

Як торгівлі в Росії у цілому, єврейській були властиві негативні явища (обхід законодавства, обрахунки та ін.) у народному побуті вони приписувалися «єврейському характерові». Але виникли вони незалежно від умов господарського і громадського побуту євреїв.

Прибутки більшості єврейських комерсантів залишалися мізерними. Це відзначала й офіційна влада. Так у звіті волинського губернатора Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору за 1885 р. повідомлялося, що було б помилковим вважати, ніби всі євреї заможні і благоденствують. Навпаки, серед них має місце бідність надзвичайна, оскільки вони постійно перебувають у стані боротьби за існування [8].

Значна частина євреїв Волинської губернії займалася ремісництвом. На це, зокрема, вказувалося в «Огляді Волинської губернії за 1885 рік»: «Усі ремесла в губернії знаходяться переважно в руках євреїв, сила яких з одного боку, в капіталі, з другого - в громадському кагальному зв'язку» [9]. Станом на цей рік на Волині працювало близько 37 тис. ремісників єврейської національності [18, 75]. У губернському центрі місті Житомирі нараховувалося 5578 ремісників, з них 4042 євреї або 72,4 %. Із 1138 ремісничих закладів міста єврейських було 907 або 79%. Євреї - ремісники становили четверту частину всього єврейського населення Житомира і Житомирського повіту [18, 149; 10, 3-7]. Таке численне представництво єврейських ремісників у Житомирі було не винятком, а типовим явищем для губернії другої половини ХІХ століття.

Поширення серед євреїв набули такі ремесла, як пошиття чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів. Були серед євреїв ковалі, котлярі, мідники, слюсарі, шорники, бондарі і столяри. Єврейському колонізаційному товариству після обстеження губернії на початку ХХ століття вдалося визначити відсоток зайнятості євреїв певними видами ремісничої діяльності [11, 741-742]:

виготовлення харчових продуктів	9,9%	всіх євреїв-ремісників
кравці, шевці	35,2 %	- // -
виготовлення виробів із шкіри	17,1 %	всіх євреїв-ремісників
обробка дерева	13,8 %	- // -
обробка металів	4,5 %	- // -
будівництво і керамічні ремесла	8,3 %	- // -
хімічне виробництво	0,9 %	- // -
обробка волокнистих речовин	2,4 %	- // -
графічне, паперове, картонне виробництва	2,1 %	- // -

З наведених даних видно, що найбільшого поширення серед євреїв краю набуло виготовлення одягу. У Межиріччі Рівненського повіту діяла велика єврейська майстерня з виготовлення одягу і головних уборів, в якій вироблялося товарів на 20 тис. рублів. Готова продукція вивозилася за межі губернії. Шевці і кравці отримували найвищі серед ремісників доходи. В середньому в рік вони становили 150-250 рублів, в окремих випадках 300-500 рублів.

Заробітки решти ремісників були набагато нижчими. Наприклад, у м.Полонному Новоград-Волинського повіту (дані 1887 р.) євреї займалися такими ремеслами: п'ять сімей виготовляло коруки на 6 тис. руб., заробляючи 1,8 тис. руб. або по 360 руб. на сім'ю; три сім'ї виготовляли мотузки на 3 тис. руб., заробляючи 450 руб. (по 150 руб. на сім'ю). Одна сім'я виготовляла паркет на 12 тис. руб., дванадцять - глиняні горщики на 1,4 тис. руб., отримуючи прибутку 640 руб. (по 53 рублі на сім'ю), чотири займалися виробництвом коліс та саней на 400 рублів; шість - дерев'яного посуду на 700 руб., і т.д. [11, 741-742].

Великою повагою серед населення користувалися ювеліри і майстри-годинникарі. Зберігся список осіб - жителів повітового міста Луцька, які у 1898 році займалися ювелірною справою. Ремонт і продаж золотих та срібних речей здійснювали Фішман, Валдман, Рупітер, Кеслер, Тотельбойм, Кашкет - всі єврейської національності, мешканці вулиці Шосейної [5].

Значна частина євреїв - ремісників використовувала найману працю. На одного майстра в середньому припадав один помічник. Із 100 ремісників майстрами були 49%, помічниками 35 %, учнями - 16%. Навчатися ремесел, як правило, віддавали дітей батьки дуже бідних, багатодітних сімей або опікуни сиріт. Після закінчення терміну навчання яке тривало від 4 до 7 і більше років, учні часто залишалися працювати в ремісничій майстерні підмайстрами. Власні майстерні відкривали за традицією після одруження.

Скупченість євреїв у містечках смути осілости (на кінець XIX ст. у губернському та повітових містах нараховувалося ремісників - євреїв 12 185 осіб, ремісників - християн - 5 049) [13, 14] призвела до перевантаженості їх ремісниками. Картину буття єврейських ремісників змалював відомий російський статистик А.Суботін: «Євреї ремісники постійно потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість з них не мають постійної роботи. Замовлення, що вони отримують, випадкові, і вони вихоплюють їх один у одного. Внаслідок цього вони дуже часто не мають ніякої роботи, а одержавши замовлення, поспішають його виконати і працюють вночі...» [18, 118-120].

Особливість єврейського ремісництва полягала також у тому, що ремісник був в одній особі і виробником, продавцем виготовленої продукції. Тому поширення на Волині набув такий різновид ремісництва, як коробейництво, яким займалася майже третина всіх умільців. З метою збуту своєї продукції ремісники ходили по майстернях інших виробників і займалися натуральним обміном товарів. Проте, більшість майстрів не знаходила замовлень у містах і були змушені шукати заробітків на селі, часто залишаючи рідні домівки на кілька днів. Тільки в п'ятницю вони поверталися додому, щоб відсвяткувати суботу разом зі своєю сім'єю [20, 108-109].

Якість виробленої ремісниками-євреями продукції більшості випадків була невисокою. Дослідник І.Оршанський пояснював це так: «Якби ремісник-єврей надумав робити вироби кращі й дорожчі, то «загинув» би від конкуренції інших ремісників, які виготовляли б погані, зате дешеві. Низький рівень ремісничих товарів диктувався попиту споживачів, а ними були бідні євреї та селяни» [15, 77].

Подібну оцінку ремісничій діяльності євреїв дав у своїй доповіді міністр внутрішніх справ Росії: «Євреї ремісники, скупчені серед населення переважно бідного, відчуваючого потребу у замовленнях, турбуються лише про те, щоб дешевизна виробів зробила їх доступними масі споживачів. Цією обставиною пояснюється, між іншим, і постійне накопичення у євреїв неоплачених недоїмок» [18, 119].

Таким чином, торгівля і ремесла як основні сфери традиційної господарської діяльності євреїв залишалися важливим елементом економічного розвитку Волинської губернії. Проте на початку XX століття їх вплив і господарські процеси помітно знизився, а самі заняття ремеслами і торгівлею починають все менше задовольняти найголовніші життєві потреби працівників.

Література

1. Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII - першій половині XIX ст. (За матеріалами Правобережної України). - Дис... канд. іст. наук. - К., 1995. - 218 с.
2. Волинские губернские ведомости. - 1866. - № 48.
3. Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России. - СПб., 1883. - 92 с.
4. Державний архів Волинської області (далі - ДАВО). - Ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 1-2; Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф. 71, оп. 1, спр. 1434.
5. ДАВО. - Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 5, 30.
6. ДАЖО. - Ф. 62, оп. 1, спр. 1037, арк. 3.
7. ДАЖО. - Ф. 118, оп. 13, спр. 315-325, 368, 388 та ін.
8. ДАЖО. - Ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 307, арк. 7.
9. ДАЖО. - Ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 309, арк. 7.
10. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-62 гг. - Ч. I. - СПб., 1863. - 136 с.
11. Еврейская энциклопедия / Под общ. ред. Л.Каценельсона. - СПб., б.г. - Т. V. - 960 с.
12. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. - Ч. I. - К., 1887. - 922 с.
13. Обзор Волинской губернии за 1899 год. - Житомир, 1900. - 76 с.
14. Обзор Волинской губернии за 1906 год. - Житомир, 1907. - 72 с.
15. Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки и исследования. - СПб., 1872. - Вып. 1. - 262 с.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. - Т. VIII. Волинская губерния. - СПб., 1904. - 282 с.

17. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. - 1994. - № 4. - С. 19-29.
18. Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887г. - СПб., 1890. - Вып. - 240 с.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные Н.Н. Чубинским. - СПб., 1872. - Т. 7. - 606 с.
20. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. - Ч. 1. - К., 1993. - 176 с.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 442, оп. 1, спр. 8884, арк. 20-21.
22. Янсон Ю.Э. Хлебная торговля на Волыни. - СПб., 1870. - 490 с.

Р.Пальчевський

Пластовий рух на Волині у міжвоєнний період ХХ ст.

Проблеми розвитку сучасного молодіжного руху не можуть бути з достатньою достовірністю вивчені без глибокого дослідження його коренів. Однією з популярних свого часу молодіжних організацій, яка, відтворюючи традиції минулого, відроджує свою діяльність на Волині, є «Пласт». Цікаво прослідкувати історію його розвитку у міжвоєнний період, коли край був окупований Польщею.

В 20-х роках польська влада встановила штучний культурно-політичний кордон між Західною Волинню і Галичиною, оскільки північно-західні землі до Першої світової війни належали Росії і не мали такого організованого політично-громадського і культурного життя, як у Галичині. Щоб швидше полонізувати ці землі, вирішено було з однієї сторони пом'якшити тут окупаційний режим, а з другої - всіляко перешкоджати впливам з Галичини.

В 20-30-х рр. слід виділити два періоди розвитку «Пласту» на Волині:

- 1) 1922-1927 рр. - період, пов'язаний з утворенням першого пластового осередку на Волині і заборони його польською владою;
- 2) 1927-1939 рр., коли «Пласт» діє як нелегальна організація. Саме ці два періоди його розвитку найменш досліджені у вітчизняній історичній науці.

Один з найперших пластових осередків на Волині виник у містечку Олександрія неподалік від Рівного. В 1922 р. частина патріотично настроєних учнів місцевої школи об'єдналася в групу «Малі козаки». Підлітки, виробивши свій кодекс поведінки, марширували з піснями та музикою вулицями містечка. Однак згодом, прочитавши книгу Олександра Тисовського «Життя в «Пласті», «козаки» вирішили створити осередок «Пласту». Спочатку це був гурток, який складався з шести членів: Володимира Боровського, Теодосія Довгалюка, Василя Синька, Теодосія Семенюка, Павла Гаврилюка, Миколи Плюцінського. Використавши те, що в статуті Рівненської «Просвіти» передбачалась можливість існування при ній пластових гуртків, було вирішено організувати в Олександрії «Просвіту» і зареєструвати при ній «Пласт». Молодь попросила старших громадян заснувати у містечку «Просвіту». Таким чином молодіжний «Пласт» став приводом для заснування «дорослої» «Просвіти», хоч в інших осередках все траплялося навпаки.

Незабаром у містечку вже діяли два курені: 81-ий (юначок) ім. Марка Вовчка та 61-й (юнаків) ім. Івана Богуна. Терміново виготовлялася пластівська атрибутика, виходила рукописна газета «Скоб». Розгорнулася виховна діяльність у напрямках: морального виховання на основі віровизнання, формування національної самосвідомості, здорового способу життя; естетичного виховання через співи, театральні інсценізації, декламування поезій; фізичного виховання (спорт, ігри, таборування, мандрівки). Пластуни збирали пожертви на добродійні справи, упорядковували могили загиблих героїв. Велася також певна освітня робота. В пластовому часописі читаємо: «...В домівці уряджують вечірні курси, читання з історії та географії... В пластову домівку загощує вечорами по кілька десятків дітвори з грамотками та читанками і з ними пластуни відбувають вечірню науку» [9, 11].

В 1922 - 1927 рр. пластовий осередок в м. Олександрії нараховував не менше 60 осіб.

Найбільшого поширення пластовий рух набув на Рівненщині, де він охоплював орієнтовно 13 сіл і містечок, в яких пластові групи працювали легально близько 5 років. Серед осередків особливо виділяються пластові гуртки Рівного, організатором яких після 1924 року став повітовий інструктор місцевої «Просвіти» Степан Семенюк. Він же згодом очолив повітову Пластову команду, яка координувала роботу пластових осередків Рівненщини при «Просвіті».

В органах місцевої польської влади «Пласт» був зареєстрований при читальнях «Просвіти» як спортивне товариство. За його членами вівся пильний нагляд.

В.Боровський згадує про це так: «...про наші наради на пластових сходинах урядовці завжди були добре поінформовані. Якою дорогою вони отримували ці відомості досі не вдалося в'янути» [1, 38].